.. paanapatachaa phaTakaa ..

॥ पानपतचा फटका ॥

रसिकहो, “पानपतचा फटका”, हे कवी गोविंदाग्रज उर्फ
राम गणेश गडकरी यांचे दीर्घ काव्य आपणा समोर सादर
करित आहे. सन १७६१ सालच्या पानपतच्या लढाईत
मराठ्यांचा दारुण पराभव झाला. अंगी पराक्रम
असतानासुध्दा, केवळ दुहीमुळे, कुतुबशहा - अबदाली ने
हिंदवी स्वराज्याला अक्षरशः खडे चारले. गडकऱ्यांचे
काव्य हृदयाला स्पर्श करून जाते.
त्याकाळचा दुर्गुण आजही मराठी समाजात आहे. व्यवहारी
जगात दोन हात करतानाही अंतर्गत जाणीवा जागृत
रहाव्यात ही मनीषा.

सूरिन उसगांवकर

॥ १ ॥

कौरव - पांडव - संगर - तांडव - द्वापर - कालीं होय अती
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ धृ० ॥
जासुस आला कथी पुण्याला - “शिंदा दत्ताजी पडला;
कुतुबशहानें शिर चरणाने उडवुनि तो अपमानियला!”.
भारतवीरा वृत्त ऐकतां कोप अनावर येत महा
रागें भाऊ बोले, “जाऊं हिंदुस्ताना नीट पहा
“काळा” शीं घनयुद्घ करूं मग अबदल्लीची काय कथा ?
दत्ताजीचा सूड न घेतां जन्म आमुचा खरा वृथा.”
बोले नाना, “युक्ती नाना करुनी यवना ठार करा;
शिंद्यांचा अपमान नसे हा, असे मराठ्यां बोल खरा,”
उदगीरचा वीर निघाला; घाला हिंदुस्थानाला;
जमाव झाला; तुंबळ भरला सेनासागर त्या काळा,
तीन लक्ष दळ भक्ष कराया यवनाधीशा चालतसे;
वृद्घ बाल ते केवळ उरले तरुण निघाले वीररसें.
होळकरांचे भालें साचे, जनकोजीचे वीर गडी,
गायकवाडी वीर आघाडी एकावरती एक कडी.
समशेराची समशेर न ती म्यानामध्यें धीर धरी;
महादजीची बिजली साची बिजलीवरती ताण करी.
निघे भोसले पवार चाले बुंदेल्यांची त्वरा खरी;
धीर गारदी न करी गरदी नीटनेटकी चाल करी.

मेहेंदळे अति जळे अंतरीं विंचुरकरही त्याचपरी;
नारोशंकर, सखाराम हरि सूड घ्यावया असीं घरी.
अन्य वीर ते किती निघाले गणना त्यांची कशी करा?
जितका हिंदू तितका जाई धीर उरेना जरा नरां .
भाऊ सेनापती चालती विस्वासातें घेती सर्वें,
सूड! सूड! मनिं सूड दिसे त्या सूडासाठीं जाति जवें.
वीररसाची दीप्ती साची वीरमुखांवर तदा दिसे;
या राष्ट्राचे स्वातंत्र्याचे दृढस्तंभ ते निघति असे.
वानर राक्षस पूर्वी लढले जसे सुवेलाद्रीवरती
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं. ॥कौ॥ १॥

॥ २ ॥

जमले यापरि पानपतावरि - राष्ट्रसभा जणुं दुसरि दिसे;
वीर वीरमदयुक्त सभासद सेनानायक प्रतिनिधिसे.
अध्यक्ष नेमिले दक्ष भाउ अरी भक्ष कराया तक्षकसे;
प्रतिपक्षखंडना स्वमतमंडना; तंबू ठोकिति मंडपसे.
शस्त्रशब्द हीं सुरस भाषणें सभेंत करिती आवेशें;
रणभूमीचा कागद पसरुनि ठराव लिहिती रक्तरसे.
एका कार्या जमति सभा या, कृति दोघींची भिन्न किती!
बघतां नयनीं वाहतीलची पुर अश्रूंचे स्वैरगति .
पूर्ववीरबल करांत राहे, आहे सांप्रत मुखामधीं;
हाय! तयांचे वंशज साचे असुनी झालों असे कुधी!
जमले यापरि पानपतावरि भारतसुंदरिपुत्र गुणी
युध्द कराया, रिपु शिक्षाया, संरक्षाया यशा रणीं ॥कौ॥ २॥

॥ ३ ॥

अडदांड यवन रणमंडपिं जमले; युध्दकांड येथोनि सुरू .
करिती निश्चय उभयवीर रणधीर “मारुं वा रणी मरुं”
पुढे पडे दुष्काळ चमूंमधिं अन्न न खाया वीरांना;
म्हणती, “अन्नावांचुनि मरण्यापेक्षां जाऊं चला रणां.”
मग सेनेनें एकदिलानें निश्चय केला लढण्याचा;
स्वस्थ होळकर मात्र नीचतर पगडभाई तो यवनांचा .
परधान्यहरणमिष करुनि रणांगणिं पडले आधीं बुंदेले;
श्री शिवराया युध्द पहाया हांक द्यावया कीं गेले ?
धन्य मराठे! धन्य यवन ते रणांगणामधिं लढणारे!
आम्ही त्यांचे वंशज केवळ हक्कांसाठीं रडणारे.
आवेश प्रवेशे दोन्ही सैन्यामधें कराया युध्दखळीं;
परि स्वार्थ अनिवार मार दे, आर्यजनांमधिं करी दुफळी .

आर्यजनांचें दैवही नाचे अभिमानाचें रूप धरी;
करि वसति मनिं सदाशिवाच्या; होय आमुच्या उरा सुरी,
सुरासुरीं जणुं डाव मांडिला बुध्दिबळाचा भूमिवरी;
परि दुर्दैवें वेळ साधली प्यादीं आलीं आम्हांवरी!
कलह माजला, झाली यादवी, नवीन संकट ओढवलें;
कारस्थानीं हिंदुस्थाना व्यापुनि पूर्णच नागविलें .
कुणि यवनांचा बाप जाहला, ताप तयाचा हरावया,
नया सोडुनी जया दवडुनी कुणी लावला डाग वया.
कुणि दिल्लीची वाही काळजी, कोणी तख्तासाठीं झुरे;
कुणा लागला ध्यास प्रीतिचा विचार सारासारिं नुरे .
“लालन लालन! करि कुणी,साधी मर्जीनेची कुणि मरजी;
असे घसरले,साफ विसरले युध्दरीति अति खडतर जी .
गारदीच मज फार रुचे जरिं यवन न सोडी विश्वासा;
निजबंधूंची करणी ऐकूनि सोडि,वाचका, निश्वासा!
कलहा करिती काय विसरती क्षुद्र वस्तुच्या अभिमानें,
जसे हल्लिंचे लोक तोकसम कलहा करितीं नेमानें .
नेमानेमाच्या या गोष्टी कष्टी होतें मन श्रवणीं
असो; बुडाली एकी, बेकी राज्य चालवी वीरगणीं .
सरदारांच्या बुध्दिमंदीरा आग लागली कलहाची
शिपाइभाई परि नच चळले; रीति सोडिलि न मर्दाची .
नाहीं लढले, लढणारहि नच कुणी पुनरपि या जगतीं,
तसे मराठे गिलचे मोठे कलींत लढले पानपतीं ॥कौ॥ ३॥

॥ ४ ॥

एके दिवशी रवि अस्ताशीं जातां झाला विचार हा --
“प्रातःकालीं स्मरुनी काली युध्द करुं घनदाट महा.”
निरोप गेला बादशहाला, “युध्द कराया उद्यां चला;
समरांत मरा वा किर्ति वरा जय मिळवुनि आम्हावरि अचला.”
सकल यामिनी आर्यवाहिनी करी तयारी लढण्याची;
वीरश्रीचा कळस जहाला परवा न कुणाला मरणाची.
परस्परांते धीर मराठे गोष्टि सांगती युध्दांच्या,
वीरश्रीच्या शस्त्रकलेच्या जयाजयांच्या अश्वांच्या.
बोले कोणी, “माझा न गणी वंजचि मृत्युभयांसिं कधी;
आजा, पणजा, बापहि माझा पडला मेला रणामधीं
बापसवाई बेटा होई खोटा होइल नेम कसा ?
पोटासाठीं लढाइ नच परि मान मिळविण्या हवा तसा!”
कुणी धरी तलवार करीं तिस पाहुनि आनंदे डोले,

फिरवी गरगर करि खालीं वर वीर मराठा मग बोलें -
"अफात वाढीची ही बेती मोठी झाली लग्नाला
प्राणधनाचें व्याज घेउनी उद्यांच देइन यवनाला ."
अशी चालली गडबड सगळी निद्रा कोणा नच आली;
कोठें गेली कशी पळाली रात्र कोंणाला कळली.
प्रभातरुपें ईर्षा आलीं; भीति पळाली निशामिषें;
भय मरणाचे कैचें त्यांना ? काय करावें हरा विषें ?
शिंग वाजलें संगरसूचक कूच कराया मिळे मुभा;
धांवति नरवर समरभूमिवर; राहे धनगर दूर उभा
हटवयातें देशदरिद्रा मुखा हरिद्रा लावुनिया .
किर्तिवधूतें जाति वराया समरमंडपीं धांवुनिया.
शहावलीचा हलीसारखा अताई नामा पुत्र बली
यवनदलीं मुख्यत्व घेत कीं पापावलिमधिं जसा कली.
प्रणव जसा वेदांस, सदाशिव तसा आर्यबलसेनानी;
विश्वासातें पाहुनी वदनीं अंगुलि घातलिं यवनांनीं .
आले यापरि रणभूमीवरि; असे गात कवि यापुढतीं,
तसें मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं. ॥कौ॥ ४॥

॥ ५ ॥

वाढे जैसा दिवस, वाढलें युध्द तसें अतिनिकरानें
हातघाइला लढाइ आली; अंबर भरले नादानें .
उभय वीरवर गर्जति "हरहर" "अल्ला अकबर" उल्हासें;
भासे आला प्रळय; यमाला दिली मोकळिक जगदिशें
अश्ववीरगज भक्तमंडळी गोंधळ भारतदेवीचा;
तलवारींच्या दिवट्या केल्या; सडा घातला रक्ताचा.
धूळ उडालीं गुलाल झाली; "उदे" गर्जती भक्तबळी,
परस्परांचे बळी अर्पिती भूमि तर्पिती शिरकमळी.
रणवाद्य भयंकर भराड वाजे शुध्द न कोणा देहाची;
रणमदमदिरामत्त जाहले, हले फणाही शेषाची.
मनुजेंद्रबला जणुं अंत न उरला देवेंद्राची नच परवा
म्हणुनि धूलिकण नभीं धाडुनी मेघसंघ कीं रचिति नवा ?
रक्तपाट अतिदाट वाहती घाट बांधिले अस्थींचे;
मृतगजतुरंग मकर खेळती कृत्य अगाधिचि वीरांचें.
घोर कर्म हें बघुनी वाटे रविहि धरी निजसदनपथा;
कांपे थरथर स्थीर न क्षणभर; इतरांची मग काय कथा!
यापरि चाले लढाइ; भ्याले दाढीवाले, मग हटले;

पळती, धांवति सैरावैरा; आर्यवीर त्यांवर उठले .
आर्यजनां आवेश नावरे; भरे कांपरें यवनांला;
म्हणति "मिळाला जय हिंदूला लढाइ आली अंताला!"
तोंच अताई दूरदृष्टिचा धीर देत निजसैन्याला,
स्वयें धावला,पुढें जहाला, स्फुर्ति पुन्हां ये यवनाला.
त्वरित पूर्ववत् समर चालले, हले भरंवसा विजयाचा;
दाढी शेंडी एक जहाली खेळ शहांच्या दैवाचा
.
करी अताई जबर लढाई उपमा नाही शौर्याला;
त्यावरि ये विश्वास, भासलें कीं खानाचा यम आला!
विश्वासाने अतिअवसानें खान पाडिला भूमिवरी
करिवरचरणीं मरण तया ये, शरण एक मग यमनगरी.
धीर सोडिअती वीर शहाचे पळती आवरती न कुणा;
शहावलीची कमाल झाली यत्न तयाचा पडे उणा.
पहात होता शहा खेळ दुरुनी, तोही घाबरला,
म्हणे, "करावे काय? न ठावें!" दैव हात दे परि त्याला.
दक्ष वीर लक्षैकधीर तनुरक्षक सेनेसह धांवे;
म्हणे चमूला, "पळती यवन जे कंठ तयांचे छेदावे".
पुन्हां उलटले यवन लढाया हुकुम ऐकतां हा त्याचा;
शहा तयांतें सहाय होतां मारा करितो जोराचा.
जसे लढावे वीर संगरीं कविजन इच्छा मनिं करिती,
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं. ॥कौ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥

नभोमध्यगत सूर्य होत मग युध्दही आलें मध्याला;
हाय! हाय! या आर्यभूमिचा भाग्यसूर्य तो शेवटला!
सदा आम्हाला विजय मिळावा, प्रताप गावा जगतानें;
परि त्या काळीं फुटक्या भाळीं तसे न लिहिलें दैवाने!
सदाशिवाचा उजवा बाहू राहु रिपुस्त्रीमुखविधुचा,
बाऊ केवळ म्लेंच्छजनांचा, भाऊ माधवरायाचा,
बेटा ब्राह्मण बादशहाचा, पेटा साचा वाघाचा,
वीरफुलांतिल गुलाबगोटा, वाली मोठा धर्माचा,
ताण जयाची द्रौणीवर उद्राण आणितां आर्याला,
विजयाचा विश्वास असा विश्वास - लागला शर त्याला
मर्म हाणि तो वर्मी लागे कर्म आमुचें ओढवलें;
धर्म - सभेला आत्मा गेला, धर्मवधूकरिं शव पडलें,
अश्रु नयनीं आणी लक्ष्मी प्रिय भार्या त्या आर्याची;

उतरे चर्या, अगा न मर्या परि ये स्मृति तिस कार्याची
करी विचारा वीराचारा दारा वीराची स्वमनीं-
“नाथघात सैन्यांत समजतां धीर उरेल ना आर्यजनी.”
छातीचा करि कोट, लोटिला दुःखलोट अनिवार जरी,
नीट बैसवी प्रेता देवी धनुष्य त्याच्या दिलें करीं.
धन्य सती ती! धन्य तिचा पति! धन्यचि जननीजनकाला!
धन्य कवीचें भाग्य असे म्हणुनि मिळे हें गायाला!
परि जें घडलें लपेल कुठलें ? वेग फार दुर्वार्तेला;
अल्पचि काळें भाउस कळले - “गिळले काळाने बाळा!”
“हाय लाडक्या! काय कृत्य हें? घाय काय हा भग्न करी
गोंडस बाळा, तोंड पुण्याला दावुं कसें ? कधिं तोड तरी.”
असा करीं तो शोक ऐकुनी दुःख जाहलें सकळांला
अश्वावरतीं स्वार जहाला भाऊराया मरण्याला.
व्यंग समजतां भंग कराया आर्यांच्या चतुरंग बळा
सिध्द जाहला शहा; तयाला देवानें आधार दिला.
फिरतीं मराठे आला वाटे अंत शिवाजीराज्याला;
भाऊराया योजी उपाया तोही वायां परि गेला.
मान सोडिला, साम जोडिला; दूत धाडिला होळकरा;
प्रसंग येता मत्त किंकरा धनी जोडिती असे करां.
दूत निघाला, सत्वर आला, होळकराला नमन करी;
म्हणे, “ भाऊंचा निरोप ऐका - साह्य करा समयिं तरी
उणें बोललो, प्रमत्त झालों, बहु अपराधी मी काका;
माफ करा, मन साफ करा, या आफतींत मज न टाका.
मत्प्राणाची नाहीं परवा बरवा समरीं मृत्यु हवा;
परि लागतो डाग यशाला शिवरायाच्या तो दुरवा.
देशकार्य हें व्यक्तीचें नच; सक्ति नको; भक्तीच हवी;
आसक्ती सर्वांची असतां मिळवूं आतां कीर्ति नवी.
राग नका धरुं; आग लागते यशा; भाग हा सर्वांचा;
शब्द मुलाचा धरितां कैचा? हाच मान का काकाचा?
साह्य कराया यवन वधाया धीर द्यावया या काका!”
असे विनविले, हात जोडिलें, दया न आली परि काका.
बट्टा लावी वयास; केली थट्टा ऐशा विनंतीची;
रट्टा दे भूमातेला; धरी कट्टा वैरी मान तिची
दुःखावरतीं डाग द्यावया करी होळकर हुकूम दळा-
“पळा, मिळाला जय यवनाला!” काय म्हणावे अशा खळा?
फिरले भाले - भाले कैचे ? दैवची फिरले आर्यांचें;

पाहे भाऊ वाहे नयनीं नीर; करपलें मन त्याचें .
निरोप धाडी पुन्हां तयाला - “पळा वांचवा प्राण तरी
पळतांना परि कुटुंबकबिला न्यावा अमुचा सवें घरीं”
घेत होळकर वीरवधूंते; मग दक्षिणेची वाट धरि.
देशहिताची करूनी होळी नाव होळकर सार्थ करी!
करी दुजा विश्वासघात हा; निजबंधूंच्या दे साची
परशवतेची माथीं मोळी, हातीं झोळी भिक्षेची!
काय कथावी युध्द - कथा ? मग वृथा भाउचा श्रम झाला;
धीर सोडुनी पळति मराठे, पूर्ण पराभव त्यां आला.
कोणी वेणीमाधव धांवे, वार तयांचा शिरीं जडे;
भारतरमणीकंठतन्मणी धरणीवरतीं झणीं पडे .
भूदेवीची तुटे गळसरी! फुटे दैव कीं आर्याचें
आकाशाची कुऱ्हाड पडली; कडे लोटलें दुःखाचे!
सैरावैरा आर्य धांवती; हरहर! कोणी नच त्राता!
यवन करिति मग प्रळय भयंकर; वदा कशाला तो आतां?
वर्णन करितां ज्या रीतिचे कुंठित होइल सुकविमति,
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥कौ॥ ६ ।

॥ ७ ॥

सन सतराषें एकसष्ट अतिनष्ट वर्ष या देशाला
हर्ष मरें, उत्कर्ष उरेना; सगळा आली प्रेतकळा .
फुटे बांगडी दीड लाख ती; राख जहाली तरुणांची
आग पाखडी दैव आम्हांवर; मूर्ति अवतरे करुणाची .
घरोघरीं आकांत परोपरि; खरोखरीचा प्रळय दिसे;
भरोभरीं रक्ताच्या अश्रू अबला गाळिति शोकरसें .
“दोन हरवली मोतिं; मोहरा गेल्या सत्तावीस तशा;
रुपये खुर्दा न ये मोजतां ” - वचना वदती वृध्द अशा;
घोर वृत्त हें दूतमुखानें कानीं पडलें नानाच्या;
“भाउ भाउ” करितां जाई भेटिस भाऊरायाच्या
उघडा पडला देश तयातें हें नव संकट कां यावे
दुःख एकटें कधिं न येत परि दुःखामागुनि दुःख नवें!
धक्का बसला आर्यंयशाला; तेथून जाई राज्य लया,
रघुनाथाचें धैर्य हरपलें, जोड उरेना हिमालया.
“नाथ! चाललां सोडुनि अबला! पाहुं कुणाच्या मुखाकडे ?”
“बाळा! कैसा जासि लोटुनी दुःखाचे मजवरतिं कडे?”
जिकडे तिकडे हंबरडे यापरि परिसती जन फिरतां;
कोणिकडेही तरुण दिसेना; सेनासागर होय रिता.

उडे दरारा, पडे पसारा राज्याचा; बळ घेत रजा;
उघडें पडलें मढें हत्तिचें कोल्हे त्यावर करिति मजा!
भलतें सलतें पुढें सरकले, खरे बुडाले नीच करीं.
मालक पडता नीट बैसलें पाटावरती वारकरी.
नडे आमुची करणी आम्हां; खडे चारले यवनांनी;
तडे पडोनी यशपात्राला रडे सदोदित भूरमणी.
गंजीफांचा डाव संपला दिली अखेरी यवनांतें
स्वातंत्र्यासह सर्वस्वातें दूर लोटिलें निज हातें.
रूमशामला धूम ठोकितां पुणें हातिंचें घालवलें;
दुग्धासाठी जाता मर्गी पात्र ठेवुनी घरिं आले!
करि माधव नव उपाय पुढतीं परि तें पडती सर्व फशीं;
परिटघडी उघडिल्या एकदां बसेल कैशी पुन्हां तशी ?
जसा नदीचा ओघ फिरावा पात्रीं पडतां गिरिशिखरें
पानपताच्या पर्वतापातें इतिहासाचा ओघ फिरे .
इतिहासाचें पान येथचें काळें झालें दैवबळें
या देशावर अपमानाची स्वारी दुःखासहित वळे.
सर्वस्वाचा नाश जयानें वर्णुं तयातें अतां किती?
व्यास वर्णिता थकेल यातें मग मी कोठें अल्पमति?
जसें झगडतां त्वरित फिरावी सकल जगाची सरल गति
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥कौ॥ ७॥

॥ ८॥

जें झालें तें होऊन गेलें फळ नच रडुनी लेशभरी;
मिळे ठेंच पुढल्यास मागले होउं शहाणे अजुनि तरी.
पुरें पुरें हे राष्ट्रविघातक परस्परांतील वैर अहो!
पानपताची कथा ऐकुनी बोध एवढा तरि घ्या हो!
भारतबांधव! पहा केवढा नाश दुहीनें हा झाला!
परस्परांशीं कलहा करितां मरण मराठी राज्याला.
हा हिंदू, हा यवन, पारशी हा, यहुदी हा भेद असा,
नको नको हो! एकी राहो! सांगुं आपणां किती कसा?
एका आईचीं बाळें साचीं आपण सारे स्मरुनी,
एकदिलानें एकमतानें यत्न करुं तद्धितकरणीं .
कथी रडकथा निजदेशाची वाचुनि ऐसा हा फटका
लटका जाउनि कलह परस्पर लागो एकीचा चटका!
कौरवपांडव - संगरतांडव द्वापरकालीं होय अती;
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥कौ॥ ८॥

कवी - गोविंदाग्रज उर्फ राम गणेश गडकरी .

Encoded and proofread by
Surin Usgaonkar usgaonkar at hotmail.com

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
Last updated September 23, 2005